

TOPONIMIKANING BOSHQA ILMLAR BILAN BOG'LIQLIK MASALASI

Baltaniyazova Nesibeli Tenelbaevna,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

nesibelibaltaniyazova77@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikning toponimika sohasi, uning ahamiyati va boshqa ilmlar bilan bog'liqlik masalasi, tadqiq etish obyektlari, toponomikaning tarix, adabiyot, etnografiya, geografiya kabi ilmlar bilan o'zaro bog'liqligi va xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. Onomastika, toponimika, geografiya, tarixiylik, etnografik atamalar, ko'cha, qo'rg'on, mifologik toponimika.

TOPONIMIKIN BAŞKA BİLİMLERLE İLİŞKİSİ SORUNU

Baltaniyazova Nesibeli Tenelbaevna,

Berdaq Karakalpak devlet universiteti yüksek lisans öğrencisi

Özet. Makale, dilbilimin toponimik alanı, önemini ve diğer bilimlerle bağlantısını, araştırma nesnelerini, toponiminin tarih, edebiyat, etnografi, coğrafya gibi bilimlerle ilişkisini ve özelliklerini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler. Onomastika, toponim, coğrafya, tarih, etnografik terimler, sokak, kale, mitolojik toponim.

ВОПРОС О СВЯЗИ ТОПОНИМИКИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ

Балтаниязова Несибели Тенгельбаевна,

*магистрант Каракалпакского государственного
университета имени Бердаха*

Аннотация. В статье рассматривается область топонимики в лингвистике, ее значение и связь с другими науками, объекты исследования, а также взаимосвязь и особенности топонимики с такими науками, как история, литература, этнография и география.

Ключевые слова. Ономастика, топонимика, география, историчность, этнографические термины, улица, крепость, мифологическая топонимика.

THE CONNECTION OF TOPONYMIC WITH OTHER SCIENCES.

Baltaniyazova Nesibeli Tengelbaevna,

master's student of Berdakh Karakalpak state university

Abstract. The article discusses the field of toponymy in linguistics, its significance and connection with other sciences, research objects, and the relationship and characteristics of toponymy with sciences such as history, literature, ethnography, and geography.

Keywords. Onomastics, toponymy, geography, history, ethnographic terms, street, fortress, mythological toponymy.

Geografik atamalarni tadqiq etish, ularning paydo bo'lish tarixini o'rganish bizga ko'p narsalarni (turmushni, tarixni, hayotni, jamiyatni v.b.) aniqlashga yordam beradi. Sababi ularda qadimda yashagan ajdodlarimizning ijtimoiy hayoti, madaniyati, diniy, falsafiy dunyo qarashlari aks ettirilgan bo'ladi va geografik obyektlarga nom qo'yishning tarixiy, ijtimoiy sabablari,

xususiyatlari bilan milliy urf-odatlarini namoyon bo'ladi. Geografik atamalar uzoq davrlardan buyon kelayotgan bo'lib, u tilshunoslikning til tarixi va tarixiy dialektologiya, shuningdek, tarix, etnografiya, geografiya, arxeologiya, geologiya kabi bir qator ilmlar uchun boy manba bo'ladi. Ular muayyan bir davrning ijtimoiy sharoiti va siyosiy tuzumlarining elementlarini o'zida aks etgan. Geografik atamalar yordamida eski leksik qatlamlar, grammatik formalar, xalqning urf-odatlarini, etnogenezi va boshqa ma'nolar etimologiyasi aniqlanadi. Shu kabi yer, suv atamalarining kelib chiqish tarixi, til xususiyatlari tilshunoslikning toponimika sohasida o'rganiladi. Maqolamizda toponimikaning tadqiq etish obyektlari va boshqa ilmlar bilan bog'liqligi haqida so'z yuritamiz.

Onomastika (yunoncha. onomastika – ism, atama berish) – tilshunoslikda nomlar, ismlarni o'rganadi [1, 77]. Yer-suv atamalarini onomastikaning toponimika deb nomlangan qismida alohida o'rganiladi. Toponimika – geografik (hudud, yer, suv, makon, qal'a v.b.) atamalarni o'rganadigan leksikologiya bo'limi. Muayyan hududdagi geografik atamalarning to'plami [2, 81]. Shuningdek, toponimikaning o'rganish obyekti hamma turdagi katta-kichik hududlarni: daryo, dengiz, ko'l, tog', tepalik, qal'a, qishloq, ko'cha, yo'l kabi joylarga berilgan xususiy nomlarni o'rganishni maqsad qiladi. Toponimikani o'rganish yordamida biz xalqning tili, adabiy, etnografik, tarixiy, diniy va urug'-qavmlik tuzumdagi turmushi haqida ham ma'lumot olishimiz mumkin. Til xususiyatlari bo'yicha dialektik yoki boshqa tilning so'zlari asosida qo'yilgan: rus tilidagi botanika (ko'cha), qoraqalpog' janubiy dialektiga tegishli suylun (ko'cha) kabi atamalar; tarixiy kelib chiqishi bo'yicha bir tarixiy voqeaga asoslangan Qizketgan (kanal), Gu'ldursin (qo'rg'on); diniy kelib chiqishi bo'yicha Gawir qal'a – o'zga dindagi insonlar tomonidan qurilgan qo'rg'on; urug'-qavmlarning atamalarini asosida qo'yilgan jamansha (qishloq), go'bdir (ko'cha); geografik joylashuvi, xususiyati yetimo'zak – yolg'iz joylashgan ko'l, Qattiq'ar – tez va toshib oqadigan kanal v.b. Toponimlar xalq tilining rivojlanish bosqichlarini, undagi har xil o'zgarishlarni aniqlashda asiy manbalardan biridir.

Toponimlarning yasashi so'z yasashdan farq qilmaydi. Har bir tildagi so'z yasash uslublari va so'z yasash qurollari toponim yasashda qatnashadi. Biroq geografik atamalarni so'z yasash tomonidan tadqiq qilsak, dastavval xususiy nomlarning o'ziga xos bir qator semantik va grammatik xususiyatlarini e'tiborga olish lozim. Ayrim tilshunolar toponimlarning o'ziga xos xususiyatlarini ularning funksional xizmatlarga ega ekanligi, qo'llanilish muayyanligini ko'rsatib o'tgan [3, 9-34]. Toponimlar tabiat va jamiyatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq aniq bir nizomlar asosida paydo bo'lishi mumkin. Geografik obyektlarga bog'liq atamalarni tog'ri foydalanish, shuningdek, undagi funksional barqarorlikni paydo qilishda ularning nomlanish, orfografik jihatdan tog'ri yozilishi va tog'ri talaffuz etilishini taminlash xizmatini til normalari bajaradi. Shu sababdan toponimik birliklarning tog'ri nomlanishida adabiy tilning orfografik qoidalari va tog'ri talaffuziga alohida diqqat qaratish kerak. Bunday masalalar qoraqalpog' tilshunosligining barcha rivojlanish bosqichlarida o'rganilib, eng dolzarb muammolardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Toponimlar tilshunoslikning tadqiq etish obyekti qarang bir qancha turlarga bo'linadi. Ularning gidronimlar, oykonimlar, oronimlar, agronimlar, urbanonimlar, katastronimlar, fitonimlar, zoonimlar, antroponimlar, mifologik toponimlar kabi bir qancha turlari mavjud. Ularning ichida gidronimlar bilan oronimlar tilshunoslikni geografiya bilan, oykonim, urbanonim, katastronim va agronimlar tilshunoslikni geografiya, sosiologiya bilan, zoonimlar, fitonimlar esa tilshunoslikni biologiya, tarix bilan, antroponimlar, mifologik toponimlar tarix, adabiyot, etnografiya ilmlari bilan bog'laydi.

Oronim – toponimlar sinfi. Yer yuzidagi jamiyati qatlamlarning atamasi [4.104]. U tog'lar, qirlar, tepaliklar atamalarini o'z ichiga oladi. Qoraqalpog'iston hududida Qoratog', Besh tepa, Bo'rshi tog' v.b. Gidronim – yunoncha hydro – suv, onyma – atama. Suv obyektlarining (daryolar, ko'llar, dengizlar, buloqlar, kanallar v.b.) bildiruvchi toponomik atama. Unga: Orol, Sirdaryo, Quvonchjarma, Aqtuba, Amudaryolarni kiritish mumkin. Bu atamalar tilshunoslik va geografiya uchun baravar o'rganish obyekti bo'la oladi.

Oykonim – har qanday shaharcha (shahar tipidagi xalq punkti) atamasi – astionim, qishloq tipidagi xalq punkti atamasi – komonim [4, 93]. Bunda shahar va qishloq tipidagi barcha xalq

yasash joylari oykonim tarkibida o'rganiladi. Qoraqalpog'iston sharoitida astionimlar: Nukus, Qong'iro't (shahar tipidagi), "Berdaq" savxoz, "Seytniyaz usta" fermer xo'jaligi (qishloq tipidagi) kabi misollarni keltirish mumkin. Shuningdek, shahar ichidagi kichik obyektlar ko'cha, maydon, imorat, park atamalarini biriktirib qo'llaniluvchi urbanonim ham ko'p uchiraydigan obyekt. Masalan: "A.Dosnazarov", "Ernazar alako'z", "Qoraqalpog'iston", "M.Jumanazarov" ko'chalari, "Amir Temur" bog'i (park), "Mangu olov" maydoni, "Toshkent" mehmonxonasi, Berdaq nomidagi Qoraqalpog' Davlat universiteti, Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat pedagogika instituti, Berdaq teatri va maktab kabi boshqa oliy ta'lim muassasalari, ish o'rinlari urbanonimlar tarkibiga kiradi. Bu atamalarning hammasi tilshunoslik, geografiya, tarix ilmlari bilan bog'liq o'rganilishi mumkin. Lisoniy tomondan ma'nosi, grammatik qoidalarga to'g'ri kelishi, etimologiyasi masalalari o'rganilsa, geografiya ularning joylashuvi, tarix qo'yilish sabablari, imorat tarixi bilan bog'liq turda o'rganadi. Katastronim va agronimlar ham urbanonimlar kabi hududning, chegaralangan joylarning atamalarini bildiradi. Masalan: qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan agronimlar "Amangeldi" fermer xo'jaligi, "Chimboy" uzum bog'i, "Cho'monoy" paxta dalangligi, yer uchastkalari va hududiy o'eyektlar bo'lgan "Mo'ynoq hududi" – Mo'ynoq tumani yaqinidagi tegishli yerlar, "To'rtkul yaylovlari" – To'rtkul tumanidagi yaylovlar, "Beruniy kanali atirofidagi yerlar" – suvg'oriladigan yerlar v.b. Toponimikaning eng ko'p tadqiq etiladigan, eng keng uchirashadigan va bir qancha qarama-qarshi fikrlarni uyg'otadigan turi antroponimlar va mifologik toponimlar. Sababi, bu atamalarni o'rganishda ularga ham tarixiy, ham tilshunoslik, hatto adabiy, etnografik, diniy aspektlarni ham boshchilikka olishga to'g'ri keladi. Antroponimika – ingliz tilida insonlarning ismini o'rganish degan ma'noni bildiradi. Tilshunoslik sohalarining biridir [5, 48]. Unda inson ismlari, familiyasi, laqablari, adabiy yoki ijodkorlik uchun qo'yiladigan ismlar o'rganiladi. Odam ismlarining qo'yilish sabablarini o'rganib qarasak, ular nira qancha faktorlarga bog'liq har xil ma'no anglatadi, etimologik kelib chiqishi bir-biridan ajralib turadi. Masalan, Berdaq ismi shoyir Berdimurotgacha bo'lmagan, azaldan Berdimurot deb nomlangan atama shoirning o'z qo'shiqlarida:

Berdimurot Berdaq bo'ldi,

Dog'ini hechkim bilgan emas [6, 18].

– deb nom (adabiy taxallus) bergandan keyin paydo bo'ldi va bugungi avlodga o'rnak bo'lgan shoirning Berdimurot emas, aksincha, she'riyatidagi Berdaq ismini (adabiy taxallus) qo'yish avj olgan. Bunday laqablarning ismga aylanishiga tarixiy sharoitlar sabab bo'ldi va shu tariqa yangi ismlar paydo bo'lishiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Laqablarning yoki qisqartirilgan ismlarning kelajakda odam ismiga aylanishiga: O'reke (Orazboy), Sereke (Sarsenboy), Ayeke, Ayteke v.b. misollar bor. Inson ismlari qo'yilishidagi etimologik, tarixiy, etnografik xususiyatlardan asosiylari sifatida arabcha ismlar: Muhammad, Ali; forscha ismlar: Almasbek, Perdeboy; turkiy ismlar: Darxon, Qutliboy; rus va rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan kelgan: Diana, Klara v.b. nomlarni aniqlashda tilshunoslikning bir qancha ilmlar bilan bog'liqligini yoritib berish ahamiyatga ega.

Mifologik toponimlar xalqning diniy yoki urf-odatga bog'liq ishonchi, qandaydir tarixiy voqeaning sababidan paydo bo'lgan afsona, irim va marosimiy ishonchlarning natijasida yuzaga keladi. Shu boisdan ularni aniq, haqiqiy deb emas, balki mifologik yoki tarixiy-mifologik deb ataymiz. Qoraqalpog'iston hududida mifologik toponim sifatida Nukus tumani hududidagi "Hayvon qal'a"ni ko'rsatish mumkin. "Ho'kizga sig'inish qadim zamonlardan bor. Qadimgi Shumerda ho'kiz oy hudosi bilan yaqinlashtirigan. Bu esa iftidoiy jamiyatdagi ovchilik davrlardan boshlanadi. Xalq orasida aytilib yurgan afsonalarda Nukus tumani hududida joylashgan "Hayvon qal'a" ho'kizga bog'liqli tasvirlanadi" [7, 8].

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston hududidagi har qanday geografik joylashishlarning xususiy atamasi qoraqalpog' tilshunosligi uchun muhim bo'lishi bilan birga, xalqimiz tarixi, madaniyati, milliy psixologiyasi kabi omillarni o'rganishga yordam beradi. Toponimika sohasining ahamiyati ham shu. Uning obyektlari bir vaqtning o'zida bir nechta ilmlarni o'z ara bog'lay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим. 2018, 77 б.
2. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1977, 81 б.
3. Реформатский А. А. Топономастика как лингвистический факт. 1964. Топономастика и транскрипция. – Москва: Наука. 934 б.
4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –Москва: Наука. 1978, 93 б.
5. Ахманова С.О. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия. 1966, 48 б.
7. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1997, 18 б.
8. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. –Нөкис: Полиграфист. 1994, 8 б.